

„A kíváncsiság hajtott” –
A zsidóüldözés ”látványossága” egy
bámészkodó kamasz visszaemlékezésében

A holokauszt kutatás hagyományosan három kategóriába – áldozat, elkövető és *bystander* – sorolja Raul Hilberg nyomán azoknak a társadalmaknak a tagjait, amelyekben a népirtás történt. A három kategória közül a *bystander* volt a legkevésbé kutatott, azonban az ezredfordulótól egyre több kutatás fókuszál erre a legnagyobb csoportra. Hilberg 1992-ben megjelent *Perpetrators Victims Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945* című könyve abban hozott újdonságot, hogy bevezette a *bystander* fogalmát, ám kritikusan mindehhez hozzá kell tenni, hogy a Hilberg-féle fogalmi hármasság igencsak leegyszerűsítő és félrevezető is, mert sematizál, és elfedi a sokszínűséget.¹ René Schlott egy tanulmányában, amelyben a *bystander* kifejezés fogalomtörténetét és historiográfiai hatását tárja fel, rámutat arra, hogy már Hilberg előtt is használták ezt a fogalmat, de igazán széles körben az ő könyve nyomán terjedt el.²

A tanulmány kereteit szétfeszítené a *bystander* kérdést vizsgáló szakirodalom teljes körű áttekintése, így csak a fontosabb hazai és külföldi szerzők művei alapján vázolom fel, hogy melyek azok az elsődleges kérdések és problémák, amelyek a szemlélők csoportjának és attitűdjének a vizsgálatakor felmerülnek. A magyar szakirodalom a *bystander* kifejezést kívülállóként,³ valamint megfigyelőként, szemlélőként fordította.⁴ A *bystander* fogalmon a nemzsidó civil társadalmat lehet érteni a vész-korszak idején. Ám a fogalom rendkívül

1 Hilberg, Raul. *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945*, New York: Harper Collins, 1992.

2 Schlott, René. „Raul Hilberg and His »Discovery« of the Bystander” in Morina, Christina – Krijn Thijs (szerk.). *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, New York: Berghahn Books, 2020. 36–52. <https://doi.org/10.1515/9781789200942-004>

3 Kisantal Tamás. *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vész-korszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*, Pécs: Kronosz Könyvkiadó, 2020. 223.

4 Gyáni Gábor. *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony: Pesti Kalligram, 2013. 204, 209.

problematisz számos okból. Egyrészt a passzivitás, másrészt a semlegesség jelentését hordozza. Harmadrészt azt a látszatot kelti, hogy a kívülálló vagy szemlélő nem felelős a történekekért, hiszen azoknak csak megfigyelője és nem aktív résztvevője. Éppen ezért Csősz László e kifejezés kapcsán doktori disszertációjában azt vetette fel Tim Cole nyomán, hogy a szemtanúk-szemlélők fogalmát csak idézőjelben lenne értelme használni, mert éppen ez az írásmód jelezne azt, hogy itt csupán látszólagos passzivitásról van szó.⁵ Ádám István Pál számos tanulmányában foglalkozott a szemtanúk kérdésével a fővárosi házmesterek vészorszak alatti magatartás- és döntésmintáit vizsgálva. Kutatásai arra világítanak rá, hogy bizonyos társadalmi csoportok és bizonyos helyzetek – így például a házmestereké – nem illeszthetők be a tettes-áldozat-szemlélő kategóriarendszerbe, mert a házmesterek nem lehetnek pusztá szemlélői a holokausztnak. Ádám István Pál Ernesto Vardeja kutatásait említi, aki a morális szemlélő terminusát vezette be; ők azok, akik „beavatkozhatnának ugyan az események menetébe, mégsem tesznek semmit, ezért szemlélőként is terheli őket felelősség mások szenvedéséért, még ha nem is ugyanolyan mértékű felelősség, mint az elkövetők körét”.⁶ Vardeja azt is hangsúlyozza, hogy ez a helyzet nem statikus, hiszen elmozdulási lehetősége van az adott személynek mind a segítők, mind pedig az elkövetők pozíciója felé. Ugyancsak Ádám említi meg, hogy Paul Ricoeur szerint „a szemlélő tétlensége is tevőleges,”⁷ hiszen passzivitásával – azaz a tiltakozás vagy segítség hiányával – hozzájárult az üldözés megtörténtehez. Klacsmann Borbála a disszertációján alapuló ismeretterjesztő cikkeiben ugyancsak a szemlélő passzivitásának a kérdését vizsgálja, és arra mutat rá, hogy „A »passzív szemlélők« tehát nem voltak, nem is lehettek semlegesek, épp ellenkezőleg: súlyos károkat okoztak az üldözött zsidóknak, és hozzáállásukkal a német megszállók és a kollaboráns kormány malmára hajtották a vizet.”⁸

5 Csősz László. *Tettesek, szemtanúk, áldozatok. A vészorszak Jász-Nagykun-Szolnok megyében*, Szeged: Doktori disszertáció. Kézirat. 2010. 111.

6 Ádám István Pál. „A házmesterek szerepe a magyar holokausztban” in Randolph, L Braham (szerk.). *Tanulmányok a Holokausztról*, VI., Budapest: Múlt és Jövő kiadó, 2014. 131.

7 Ádám, 2014, 138.

8 Klacsmann Borbála. »Passzív szemlélők« – avagy hogy történhetett meg a holokauszt? <https://telex.hu/velemenyt/2022/04/16/passziv-szemlelok-avagy-hogy-tortenhetett-meg-a-holokauszt> letöltve: 2024. szeptember 8.

A bystander szó tehát a nemzsidók mindazon csoportjának magatartását, attitűdjét jelöli, amelynek tagjai nem voltak sem embermentők, sem tetteges elkövetők. Magam a bábéskodó fordítást tartom a bystander szó megfelelő magyar változatának – ha a városi térben vizsgáljuk a nemzsidók nézőpontját a zsidóüldözésről –, mert ez a szó jobban érzékelteti a véletlenszerűség szerepét. Ha ettől a kontextustól eltekintünk, a kívülálló szó – ahogy azt korábban már tárgyaltam – továbbra is problémás, hiszen a nemzsidók részesei voltak az eseményeknek, ha passzív módon is. A megfigyelőként fordítás pedig azt a látszatot kelti, mintha ez egy tudatos pozíció lett volna, holott a bystander szituáció a mindennapi térhasználat kontextusában többnyire ideiglenesen és véletlenszerűen valósult meg. A zsidóüldözés ugyanis a nagyvárosi térben egészen más tapasztalatot jelentett a nemzsidók tömegének – különösen igaz ez Budapestre, ahol zárt gettót csak 1944 végén hoztak létre a nyilasok. De előtte a nemzsidók számára is nyilvánvaló, tudott és látott volt a zsidóknak minősülő budapesti lakosok csillagos házakba kényszerítése. Ez is része annak, hogy a fővárosi zsidóüldözés társadalmi tapasztalata egészen más volt, mint vidéken, ahol a hatóságok zárt gettókat állítottak fel, és a zsidóüldözés legbrutálisabb tereit ezekben, valamint a gettóként és deportálóközpontként használt egykori ipari területeken hozták létre lényegesen rövidebb idő alatt.

A legfőbb kérdés a bystander pozícióra fókuszáló kutatások kapcsán, hogy miként értelmezzük szerepüket és a hozzájárulásukat a népirtáshoz, és mindezzel összefüggésben milyen felelősség terheli őket. Egyértelmű, hogy a legnagyobb társadalmi csoport a bystandereké volt, akik passzív módon, de legalábbis nem ténylegesen tevőlegesen – azaz nem elkövetőként – vettek részt a népirtásban és a zsidók kifosztásában. A bystander attitűd kutatások központi kérdése, hogy hogyan alakult zsidók és nemzsidók kapcsolata a genocídium alatt, miként befolyásolta az a bystanderek viselkedését.

Az újabb kutatások megkérdőjelezik a fogalom kapcsán a bystander helyzet lényegét adó kívülállás mítoszát, tagadva azt, hogy rendszerszintű állami erőszak esetében bárki is kívülálló lehetne. Más kutatások szintén arra mutatnak rá, hogy csak az elkövetők alibije az, hogy magukat bystanderként határozták meg.⁹ Mindehhez hozzá kell tenni, hogy mivel ez a csoport volt a legnépesebb, éppen ezért a viselkedésük igenis számított a helyi társadalmi normák megteremtésében, éppen ezért nem írhatók le passzív szemtanúként.

9 Fulbrook, Mary. "Bystanders: Catchall Concept, Alluring Alibi, or Crucial Clue?" in Morina – Thijs, 2020, 15–36. <https://doi.org/10.1515/9781789200942-003>

Ugyanakkor az újabb kutatások a bystander helyzetre vonatkozóan arra is felhívják figyelmet a társadalmi reakcióképesség (*social reactivity*) fogalmát használva, hogy a bystander látszólagos passzivitása pozitív hatással is lehetett az áldozatokra, hiszen apró gesztusokkal kifejezhették szolidaritásukat.¹⁰ Így a túlélés nemcsak a szerencsén, hanem a többségi társadalom viselkedésén is múlt.

A korábban említett magyar szakirodalom a bystander döntési és viselkedési helyzeteket alapvetően két forráscsoporton keresztül vizsgálja: egyrészt üldözött zsidóktól származó visszaemlékezéseken, másrészt különféle hivatalos eljárások során keletkezett dokumentumok változatos skáláján keresztül, legyen szó akár a zsidó javak kiigényléséről, akár a háborút követő felelősségre vonásokról. Míg az üldözöttek és az elkövetők nézőpontja számos változatban fennmaradt, addig hétköznapi szemtanúk zsidóüldözéshez való viszonyáról saját elbeszéléseket alig ismerünk. Persze emögött az is áll, hogy a magyar társadalom kollektív önfelmentését és a szembenézés hiányát („mi nem tudtunk semmiről”) éppen az szolgálta, hogy ezek az egodokumentumok – amelyek a zsidóüldözésre adott hétköznapi reakciókat dokumentálják – ne maradjanak fenn tömegesen. Mindebből következik az is, hogy a bystander egodokumentumok, szűkebb értelemben véve naplók és visszaemlékezések elemzésére alig akad példa a holokauszt történetét vizsgáló magyar nyelvű szakirodalomban.¹¹

Ez a tanulmány egy budapesti nemzsidó kamasz fiú – tehát a hilbergi besorolás szerint egy bystander – visszaemlékezésén keresztül tekinti át, hogy milyen elbeszélésmódjai és lehetséges tapasztalatai voltak a zsidóüldözés elbeszélésének.

10 Semelin, Jacques. „The Notion of Social Reactivity: The French Case, 1942–1944” in Morina – Thijs, 2020, 224–247. <https://doi.org/10.1515/9781789200942-014>

11 Kiss Zsuzsanna. „A társadalmi távolság formái egy 1938-as naplóban” in Papp Barbara (szerk.). *Lélek és történelem 3. Közelség és távolság*, Budapest: L'Harmattan, 2024. 118–120.

EGY BÁMÉSZKODÓ KAMASZ FELJEGYZÉSEI

2011 szilveszterén kaptam meg egy fővárosi kamasz fiú által négyzethálós füzetbe írt, 67 oldalas naplón alapuló visszaemlékezést. Az online antikváriumban vásárolt füzet címe: *Budapest a viharban. Hogyan élte át a háborút hazánk fővárosa. 1944–1945. Naplóm a háború okozta pesti eseményekről.*¹² A háború kitörése és a Margit híd felrobbantása közötti időszakról szól a füzet, amelynek szerzősége tisztázatlan, az bizonyos, hogy egy budapesti kamasz fiú írta. A minden valószínűséggel legalább két füzetből álló sorozat első részéről van szó, a további füzetek sajnos elvesztek. Számos kísérletet tettem az azonosításra a füzetben található nyomok alapján, de nem sikerült kiderítenem, ki a szerző. A fedlap hátoldalán olvasható egy rövid ajánlás: „Olvasd idősb Farkas György és emlékezz!”¹³ Tehát minden bizonnyal az édesapjának készített könyv formátumú írásműről van szó, amely a korábbi naplójegyzetek átdolgozott ”díszkiadása”. A kamasz úgy készítette el a művét, hogy az egy könyvhöz hasonlítson, ennek megfelelő díszes tipográfiát használt, és a szöveget fejezetekre, alfejezetekre tagolta.¹⁴

Az első fejezet első bekezdésében a következőképpen mutatta be a családját: „A polgári kislakás konyhájában a régi megszokott rendben zajlik az élet. A szülő főz, készíti az ebédet, a három kis csemete szórakozik. A legidősebb sem több tíz évesnél, s a legkisebb még nem is olyan régen kezdte el a tanulást. Van még egy fiú, egy harmadik elemista gyerkőc is a konyhában,

12 Sz. n. *Budapest a viharban*. Kézirat. Kunt Gergely magángyűjteményének része. A szöveget tervezem teljes egészében publikálni *Budapest a viharban – egy báméSZKODÓ kamasz fiú visszaemlékezése a második világháborúról és a zsidóüldözésről* című forrásközlésben. A visszaemlékezésért köszönettel tartozom Lehotay Veronikának, aki a füzetet egy online kereskedésben vásárolta meg számomra. Az interneten a mai napig elérhető az egykori hirdetés: <https://www.antikvarium.hu/konyv/budapest-a-viharban-456398-0> letöltve: 2024. augusztus 9.

13 Az idősebb megkülönböztető jelző arra utal, hogy a családban volt egy ifjabb Farkas György; kizárásos alapon – mivel két lánytestvért említ – minden bizonnyal ő volt a füzet szerzője. De az is lehetséges, hogy id. Farkas György tulajdonképpen a felnőtt éneke, akinek a feljegyzéseket írja.

14 Az első nagy fejezet címe: *I. rész. Légmentes Vigyázz! Budapest*. Az oldalszámok nélküli füzet a következő alfejezetekre tagolódik: *Kitör a háború; A háború első jelei; Budapest tűzkeresztsége; 1944. március 19.; Bezárnak az iskolák; Légitámadás; Megint mozog a föld; Kelenföldi riadó; Bombabiztos vidéken; A belváros sebei; Tűzek, romok, halottak; A borzalmak vasárnapja; Itt élnek, halnod kell; Itt az idő most, vagy soha!; Horthy proklamációja; A hatalom átvétele; Zsidóházak ostroma; A sárgacsillagosok sorsa; Rémtettek a Nyilasházban; A Margithíd pusztulása.*

s ez, oh csodák csodája, az asztalon ül, s már olvasgat. Kezében egy könyv: »Törpék és óriások«. Ez a haszontalan asztallakó, nem tagadom, én voltam, a két másik lány pedig a testvérem. A szülő, aki főz, az édesanyám.”¹⁵

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a szerző 1939-ben kilencéves volt, tehát 1930-ban születhetett. A család a VI. kerületben lakott, a Nádor utca, a Nyugati pályaudvar, a Szemere és a Pannónia utca környékén. Legalábbis ezek azok az utcanevek, amelyeket a saját lakhelye viszonylatában megemlített, azonban ezek segítségével sem sikerült azonosítani sem a lakhelyét, sem a családot.

A füzet feltehetőleg 1945 második felében vagy később készülhetett. Mindennek kapcsán alá kell húzni, hogy nem naplóról, hanem visszaemlékezésről van szó, olyan visszaemlékezésről, amelynek bizonyára volt egy napló alapja, de azáltal, hogy a szöveg retrospektív, éppen a napló műfaji előnye – az egyidejűség – veszett el. A napló esetében ugyanis a szöveg általában aznap vagy egy-két nappal az események után íródik, szöges ellentétben a rendelkezésre álló szöveggel, amelynek keletkezési ideje bizonytalan. A szöveg elemzését tovább bonyolítja, hogy homály fedi azt, hogy a szerző miként alakította, egészítette ki, értelmezte újra vagy éppen cenzúrázta a memoár írása során a napló eredeti szövegét, vagy éppen a háború után mennyire és miként értékelte újra egykori feljegyzéseit és egykori viselkedését, reakcióit.

A visszaemlékezésből egyértelműen kiderül, hogy egy iskolai tanuló mindennapjait rögzíti a füzet, azokat már nem dátumokhoz kötve, hanem tematikai egységekbe rendezve. Ezek perspektívájából és tapasztalatvilágából kitűnik, hogy sem a szöveg szerzője, sem a családja nem minősült zsidónak. Bár a szöveg 1939-ben kezdődik, de a füzet szinte egésze csak 1944-re fókuszál, mert az főként a főváros bombázása, a korai tanévzárás, a gyerekek vidékre telepítése miatt rendkívül eseménydús volt. A háborús borzalmak közül kéteségtelenül a bombázás volt a legszörnyűbb élmény az elbeszélő számára. Az ismeretlen szerző figyelmet szentelt politikai eseményeknek is, köztük a német megszállásnak vagy Horthy kiugrási kísérletének, a nyilas hatalomátvételnél is, s feljegyezte azt, hogy közvetlen környezetében mindezek milyen visszhangot váltottak ki.

A memoáriró attitűdjéről sokat elmond, hogy a csillagos házakba kényszerítésről, a vidéki zsidók sorsáról és deportálásáról egyetlen szó sincs a visszaemlékezésben. Számára a zsidóüldözés alapvetően a nyilas hatalom-

15 Sz. n. *Budapest a viharban*, 1.

átvétellel vette kezdetét és vált érezhetővé, szó szerint láthatóvá. Mindez jól mutatja az empátia teljes hiányát, hiszen a zsidóüldözés akkor válik számára érzékelhetővé és említésre méltóvá, amikor annak nyilvános brutalitása már megzavarja a hétköznapiakat. Ugyanakkor a felnőttek és kamaszok által készített feljegyzésekre egyaránt jellemző, hogy a világháború – mint kollektív trauma – elbeszélésekor a saját vonatkozási csoport szenvedéseinek, veszteségeinek a leírásán kívül alig szentelnek figyelmet más csoportok tragédiájának. Ez igaz a zsidókra is, de a nemzsidó keresztények feljegyzéseire különösen, akik a kisebbségi csoportok veszteségeinek elbeszélésének alig adtak teret személyes háborús élményük-émlékük megírásakor. Emiatt a különféle traumák következtében elkülönült társadalom tagjai saját veszteségeikbe zárkóztak be. Ezért is rendkívüliek azok a szövegek, amelyekben a szerző teret és figyelmet szentel olyan csoportoknak, amelyekkel nem azonosult, amelyeket valamilyen szempontból idegennek vagy másnak tekintett. Mindezt egyértelműen tanúsítja memoáriró fogalomhasználata is, mivel a zsidókat nem magyarnak tekintette, de ez a képzelt másság nem akadályozta meg abban, hogy szenvedésüket ne vegye észre, és legalábbis ne dokumentálja.

Ez a forrás nem kamasz napló, mert hiányoznak belőle a kamaszkorra jellemző sajátosságok, témák. A visszaemlékezés nem önreflektív, valamint a másik nem iránt érdeklődés és a szexualitás teljesen hiányzik belőle. Az írás fókuszában nem a szerző áll, hanem az események, és célja az ezekről való informálás, nincsen benne a kamaszkorra jellemző önelemzés, értelmezés. Ezt a szöveget egyfajta krónikának érdemes tekinteni – annak ellenére, hogy a fiú a címdoldalon naplónak nevezte azt –, amely az eseményekre és azok történeti sorrendjére helyezi a hangsúlyt. A szerző megjelenik ugyan, de csak narrátorként. Mindezt alátámasztja az is, hogy a naplóírást nem belső igény váltotta ki, hanem egy külső esemény, azaz az ostrom és annak túlélése. Tehát egy krónikás, tudósítói szerepről beszélhetünk, amely a külvilágban zajló eseményekre koncentrált, és nem énközpontú, hanem eseményközpontú volt, így a saját érzések csak ritkán jelennek meg. Ennél izgalmasabb az elemzés során, hogy mit és hogyan rögzített a környezetében zajló események közül.

A visszaemlékezésen alapuló diskurzuselemzésben a bystander attitűdöt vizsgálom négy olyan fejezetben, amelyben részletesen taglalta a nyilas puccs utáni zsidóüldözés emlékeit, amelyeket városi sétái során tapasztalt. Ezek címe: *Hatalom átvétele; Zsidóházak ostroma; A sárgacillagosok sorsa; Rémtettek a nyilasházban*. Céлом annak feltárása, hogy milyen szöveget konstruált az általa idegennek tekintett zsidók üldözésének elbeszélésekor;

a témaválasztásában, a szerző mint narrátor szerepének pozicionálásában, valamint a nyelvhasználatában miként jelenik meg a viselkedése, szorosabb értelemben pedig az empátia és az érzelem.

A szerző tapasztalatát alapjaiban határozta meg, hogy a lakhelye talán közel esett a nyilas hatalomátvétel után kibontakozó fegyveres antifasiszta felkelés központjához, amely Kis-Varsó néven került a kutatások fókuszába az utóbbi években.¹⁶ A nyilas hatalomátvétel után Józsefváros csillagos házai-ban fegyveres ellenállás bontakozott ki, amelyet a nyilasok német segítséggel vertek le. Az események Kis-Varsóként kerültek be a halovány emlékezetbe, így utalva az 1943-as varsói gettólázadásra és a fegyveres zsidó ellenállásra.

A fegyveres ellenállás eseményei általában ha nem is voltak láthatóak, de jól hallhatóak, és a történetek főbb helyszínei rövid sétával megközelíthetőek voltak számára. A visszaemlékezés alapján a nyilas hatalomátvételt követően a különböző pletykák, szóbeszéddek vagy éppen gyilkosságok-harcok nyomai voltak azok, amelyek a fiatal szerző térhasználatát meghatározták. Az ekkor született visszaemlékezések és fotók, valamint igencsak ritka film-felvétel alapján a zsidók üldözését távolról szemlélő fővárosi nemzsidók a különféle kivételes események felé sodródtak. Számukra az üldözés látványosságot, beszélgetésekre alapot adó, illékony közösségi élményt jelentett. Jól illusztrálja mindezt a naplói-író, akinek lakhelye környékén tett sétáját alapvetően az határozta meg és irányította, hogy hol láthat és hallhat újabb és újabb felkavaró, borzalmas, izgalmas történeteket a városban. Minderről a *Hatalom átvétele* című fejezetben számolt be, amelyben az 1944. október 16–17-én történeteket foglalta össze. A rádió híradásainál sokkal fontosabb és közvetlenebb információforrás volt az utca és az ott elszórt röplapok. „Kissé nyugtalan éjszakánk volt. Egész éjjel dörögtek az ágyúk, s csak hajnal felé hallgattak el szinte vezényszóra. Budán megtörtént az első összecsapás.

16 Kis-Varsó emlékezetét Gazdag Péter író tárta fel háromrészes cikksorozatban a merce.hu internetes oldalon 2021-ben: „1944 októberében a józsefvárosi Népszínház utcában fegyveres összecsapás bontakozott ki zsidó ellenállók és német náci, valamint nyilas üldözőik között.” Gazdag Péter. *Magyar fegyveres antifasiszta ellenállás: a Kis Varsó*, <https://merce.hu/2021/02/12/magyar-fegyveres-antifasiszta-ellenallas-a-kis-varso/> letöltve: 2024. június 29. Gazdag az eseményt a legjelentősebb magyar antifasiszta felkelésként értékelte. Bartha Ákos. *Minek nevezzetek? Kritikai észrevételek az 1944-es „Kis-Varsó” krónikájáról* címmel írt kritikus áttekintést Gazdag cikksorozatáról, elsősorban a történettudomány módszereinek ismeretét hiányolva. <https://ujkor.hu/content/minek-nevezzetek-kritikai-eszrevetelek-az-1944-es-kis-varso-kronikajarol> letöltve: 2024. június 29.

A kíváncsiság engem is lehajt az utcára. A város dermedten nyugodt, akárcsak március 19-én. A járda, sőt az úttest is szinte fehérlik a röpcéduláktól. Ezek a röpcédulacsomók aztán mindent megmagyaráztak. Az egyik röpcédulán ez áll: »Szálasit a hatalomra.«¹⁷

Az éjszakai utcai harcok zaja volt az, amely a másnapi városi séták motivációját adta. A naplói-író által naponta „használt” budapesti városi tér a nyilas hatalomátvételt követő brutális zsidóüldözés hatására alapvetően alakult át, és ez ugyancsak meghatározó szerepet játszott abban, hogy fontossá vált olyan események – tankok megjelenése, épületek lerombolása, utcai harcok – feljegyzése, amelyek nyomot hagytak a városi térben. E nyomok értelmezésében, a történetek rekonstruálásában és megértésében fontos szerepe volt a szóbeszédnek, annak, hogy az egymást alig ismerő bystander járókelők szóba álltak egymással. A Vígszínház előtt látott első vérnyomok határozták meg az aznapi sétát, amelynek dátuma úgyszintén nem tudható, hiszen tematikus egységekre tagolódó visszaemlékezésről van szó, és nem naplóról.

„Lassan a Duna part felé sétálok. A Vígszínház előtti padon s az úttest szélén is igen sok alvadt vért veszek észre. Megborzongok (mint mindig, ha vért látok), s azon gondolkodom, vajon mi történhetett itt az éjjel. Csakhamar meg is kapom rá a választ. Egy ismerős fiúval találkozom, s az már rögtön a tragédiával fogad. – Hallottad tegnap azt a hatalmas dőrejt – kérdezte, majd mikor igenlő választ adtam, mesélni kezdett. – Egy zsidó férfi mikor meghallotta a békekísérlet kudarcát, késő este kiment az utcára, s idegesen sétálva várt valakit, vagy valamit. A Vígszínház mellett, egy telefonfülke mellett helyezkedett el, s mikor egy német teherautót vett észre, hirtelen elhatározással feléje hajított egy kézigránátot. A kézigránát közvetlenül a német kocsi előtt robbant, de valami csodálatos véletlen folytán sértetlenül folytatta útját. A merénylet, amely nyilván egy általános, németek elleni harcot akart kezdeményezni, nem sikerült. A Vígszínház előtti padon ülő fiatal szerelmespár azonban a szilánkoktól súlyosan megsebesült, s a sok vérveszteség miatt már nem lehetett rajtuk segíteni.”¹⁸

Ez az utcán hallott értelmezés a zsidók és a nemzsidók ellentétére épített, amelyben a zsidó az elkövető és a magyar az áldozat. Az elbeszélés szövegét elemezve világos, hogy az elkövető és az áldozati szerepek felcserélődnek, a saját csoport – tehát a „magyarok” – lesznek az áldozatok, míg a „zsidók” az

¹⁷ Sz. n. *Budapest a viharban*, 46.

¹⁸ Sz. n. *Budapest a viharban*, 47.

elkövetők, akik ráadásul rendelkeznek fegyverrel – tehát veszélyesek –, szemben az ártatlanokkal és civilekkel, amely csoporttal a memoáriró azonosult. Tehát az antiszemita előítéletek hatottak ennek az eseménynek az elbeszélésére. Mindezzel összecseng, hogy a történeteket egyenletként értelmezve az író mindehhez a következő értelmezést fűzte a visszaemlékezésében: „Ez hát a tegnapi dőrej oka. Zsidó merénylet 0 német és 2 ártatlan magyar halottal.”¹⁹ Hasonló attitűd sejlik fel a szövegben, amikor nyilas osztálytársára először utalt a német megszállás iskolai osztályon belüli fogadtatásának elbeszélésekor. Ekkor említette a nyilas fiút, aki barátként tekintett az érkező német csapatokra, és a következő mondattal utasította el azokat a vádakokat, amelyek szerint ártatlan embereket deportálnak az országból: „Akit letartóztattak az hazaáruló, s a piszkos zsidókat nem kell féltetni, nem kell sajnálni.”²⁰ Ennél azonban fontosabb, hogy a visszaemlékezésből kiderül, hogy a fiú a nyilasokkal-németekkel harcolt, és a szovjetek elleni harcban esett el. Itt ugyanez figyelhető meg: a halálának az elbeszélésekor az áldozat a nyilas lesz, és a zsidó lesz az elkövető: „Akkor még nem gondolt arra, hogy egy év múlva talán már nem is fog élni. Pedig így lett. Nyilas lett, s valahol a Dunántúlon az év utolsó napjaiban agyonlőtték a zsidók.”²¹ Ebben az esetben a háborút a nyilasok és a zsidók közötti konfliktusként beszélte el a visszaemlékezés egyik első fejezetében a német megszállás ürügyén.

A nyilas hatalomátvétel utáni időszakot a *Zsidóházak ostroma* című fejezetben foglalta össze, amelyet ugyancsak egy városi séta inspirált. A látvány, a tömeg, az erőszak nyomai és a bizonyos irányokba siető emberek mellett a hangok – lövések, harctéri zajok – határozták meg a térhasználat irányát. Ezen a napon az előző napi helyszínen kezdte a sétát.

„A Vigszínház háta mögött ezen a napon nagy csoportosulást vettem észre. Közelebb mentem, s egy első emeleti utcai ablakból kilógó kötelet vettem észre. »Ezen akart kimászni a zsidó« – újságolták az emberek. – »Már indult lefelé mikor észrevették.« Most hirtelen pisztolydörrenést hallunk, az emberek ijedten rebbennek szét, minél távolabb az első emeleti ablaktól. Ez már nem játék! Itt már életre-halálra megy a játék! Most újabb dörrenés hallatszik, majd még egy. Senki sem tudja, hogy ki lövöldöz a zsidó vagy a házban lévő nyilas. Végre megjelenik egy civil ruhás férfi az ablakon. Az utcára néz,

19 Sz. n. *Budapest a viharban*, 48.

20 Sz. n. *Budapest a viharban*, 12.

21 Sz. n. *Budapest a viharban*, 12.

mint aki valakit keres, s kezében mindenki észreveszi a revolvért. »Menjen mindenki tovább!« – szól le a tömegnek. – »Ne bámészkodjunk!«²²

Ebben a fejezetben empátiára utaló szóhasználatnak nyoma sincs. Ez összefügg a látvánnyal, azzal, hogy az esemény – azaz a harc – az épületen belül történt, s abból semmit nem lehetett látni, csupán a lövéseket hallani, amelyeknek azonban még az eredete is bizonytalan volt. Ez pedig lehetetlenné tette, hogy bámészkodóként bármelyik féllel azonosuljon. Az egész elbeszélés elsősorban érdekességként, mondhatni szórakozásként jelent meg az elbeszélésében.

Bár a harc elültével a naplóíró azt tervezte, hogy hazaindul, az újabb és újabb élményekre, ingerekre éhes tömeg részeként végül a zsidóüldözés másik helyszíne felé vette az irányt. Mindebben kulcsszerepe volt annak, hogy az utcákon a nemzsidók tömegei körében beszédtema volt az üldözés és annak főbb – pontosabban látványosabb – elemei sok bámészkodót vonzottak, még akkor is, ha ezt a hatóságok próbálták korlátozni. Szájról szájra járt a hír az utcán, hogy a városban hol és mi történik, s ez kihatott a cél érdekében összeverődő – egymás számára ismeretlen – tömegek mozgására is. Ekkor hallotta az egyik járókelőtől a szerző, hogy a Dohány utcában harcok zajlanak: „Az egész város olyan, mint egy hadszíntér.”²³ S ez különösen felkeltette az érdeklődését, hiszen a városi harc, pontosabban annak nyomai is olyan élményt jelentettek neki, amiket addig csak az újságokból ismert, mert a háború elsődleges tapasztalata a bombázás volt.²⁴ Félúton a Dohány utca felé tartva, a tömegben hallotta, hogy a harc már véget ért, így megszűnt a motiváció a helyszín felkeresésére, hiszen azt számára az tette különösen érdekessé, hogy a saját szemével láthatja a harcot. Ám újabb látnivalóra lett figyelmes: 1944. október 16-án a nyilasok, elrettentésül, több száz zsidót meneteltettek a város különböző pontjain. Ez a magyarországi holokauszt azon ritka pillanata, amelyről mozgókép is fennmaradt.

„Az Erzsébet körút közepe táján az úttesten nagy menet halad a Nyugati pu. felé. Hosszú sor, vagy ötven ember, félszáz sárgacsillagos zsidó. Szomorú az arca mindnek, s ami meglepő: kezüket valamennyien az ég felé tartják. Nemcsak a férfiak. A menet elején haladt egy 4-5 éves kislány, s az is feltartja

22 Sz. n. *Budapest a viharban*, 50–51.

23 Sz. n. *Budapest a viharban*, 51.

24 A bombázások után is, hol egyedül, hol pedig barátaival-iskolársaival felkereste a lebombázott épületeket, mint borzasztó látványosságokat.

a kezét. Az emberek csak állnak a járda szélén, s nem győznek eléggé csodálkozni. Négy éves kislány feltartott kézzel! Vajon mit vétett az a csöppség? S a menet megy tovább lassú léptekkel, feltartott kézzel. Egy öreg néni alig tudja vonszolni magát. Bot van a kezében, öregek már a lábai, s percenként terül el a földön. A nyilas kísérő (egy alig 25 éves fegyveres civil) durván lökdösi és ráncigálja. »Ne szimuláljon, nénike!« – kiabál mérgesen. – »Nincs nekem arra erőm, hogy folyton magát emelgessem! Csak menjen egész nyugodtan előre. Nincs már sok hátra. Kár színészkedni!« Mindenki csóválja a fejét. Tudja mindenki, hogy ezek már a halálba mennek. A Dohány utcai ellenálló ház lakói útban vannak a megváltás felé.”²⁵

Ez az első olyan szöveghely, ahol megjelenik az empátia az elbeszélés során, hiszen ez olyan pont, ahol az üldözés nem távoli, nem csupán hallható vagy mások által elbeszélte esemény, hanem személyes élmény. Itt már nem lehetett elkerülni az érzelmi viszonyulás kialakítását a látottakhoz, többé már nem izgalmas-érdekes hír volt, hanem valóság. Nagyon jellemző a bystander naplókra – és visszaemlékezésekre –, hogy egészen addig nem jelenik meg semmiféle empátia, amíg a zsidók szenvedése nem testesül meg, nem válik individuálissá. Azonban ezután sem alakul át kollektív együttérzéssé, hanem általában szelektív módon marad jelen, azaz nem az egész csoportra – az üldözött zsidók egészére – lesz érvényes, hanem csak bizonyos alcsoportokra. Míg a nemzsidó szemtanúk az egész csoportot sújtó üldözés iránt közömbösek, addig az elsősorban az öregek és a gyerekek elleni atrocitásokat kifejezetten elítélték, tehát ők voltak az a részecssoport, amelynek szenvedéseivel elsőként és többnyire feltétlenül azonosultak. Személyiségfüggő, hogy ez a kezdeti együttérzés, illetve az üldözésnek legalább a részleges kritikája a későbbi sokkoló élmények hatására áttérjett-e az üldözöttek egész csoportjára. Ebben az esetben is mások szenvedésének átérzése a kisgyerek – sőt kislány –, valamint a járni sem tudó idős nő láttán jelenik meg. Végül pedig azt is bizonyítja ez az idézet, hogy a szemlélők tömege – tágabb értelemben Budapest nemzsidó lakossága – azzal számolt, hogy a nyilasok kivégzik a felvonultatott civileket. Tehát köztudott volt még a nagyobb gyerekek számára is, hogy tömeggyilkosságok történtek a városban.

Ezután a naplóíró csatlakozott ahhoz a tömeghez, amely a Nemzeti Színház felől, az Erzsébet körút és a Népszínház utca találkozásából szemlélte a fegyveres ellenállást és annak leverését, amely lehetőséget adott az egyes

25 Sz. n. *Budapest a viharban*, 51.

részletek megfigyelésére is, például észrevette, hogy a felkelőknek puskájuk van. Szemtanúság mellett fültanúságról is beszélhetünk, amely a rendkívüli hanghatások – kvázi frontélmény – miatt volt érdekes a szemlélőknek. Emellett a kamasz fiú szerző érdeklődését a németek által bevetett nehézpáncélos is felkeltette, amelyet írásában is csodálattal ábrázolt.

„A Népszínház utcában még folytatódik a harc. A piros színű zsidó épületből egy kézigránát esett ki, s pár perc alatt komoly harc fejlődött ki az üldözők és az üldözöttek között. Az Erzsébet krt. sarkán hatalmas tömeg nézi a küzdelmet. Száz és száz kíváncsi ember nézi az aránytalan harcot tisztas távolból.²⁶ Látni ugyan keveset lehetett, de az állandó gépfegyver és puskaropogás szinte bántotta a fülünket. Mintha legalábbis frontra kerültünk volna. Az ostromlott ház ablakaiból és a padlásról puskacső néz az úttest felé, s a csövekből időnként kisebb füst csap ki lövést jelezve. A védekezés nem akar megszűnni. Sőt, még erősödik. Közvetlen mellettünk, a körút sarkán most kisebb páncélos áll meg. Kétszemélyes kis Árpád. Egy izzadó magyar honvéd száll ki belőle, homlokát törölgetve. Idegesen kiabál mellette álló bajtársának, a „leváltó” golyószórósna. »A gazemberek nyolc magyart öltek meg eddig! No, de nem baj. Kifüstöljük őket! Csak keményen, bajtárs!« A soron következő bajtárs már igyekszik elhelyezkedni a kis tankba. A következő percben pedig már indul is a piros ház felé az „Árpád”. Nemsokára felzakatol a golyószóró, s porzik a ház fala. Erősebb védekezés már csak a ház tornyában és a padláson van. A Nemzeti Színház oldalánál hatalmas „Tigris” tank áll. Óriástestű, vastag falú szörnyeteg, a németek büszkesége (3 méter magas, 5-6 méter hosszú). Hatalmas, nagy kaliberű lövege a Népszínház utcai vörös ház padlására mutat. A kíváncsiskodók egy része most elhagyja a sarkot. A rendőrök szétzavarják a nézőket, s pár perc múlva megszólal a Tigris páncélos lövege. Egy kis szikrát látunk csak a levegőben, egy kicsiny füstcsóvát, s aztán önkéntelenül is a házra nézünk. A hatalmas dőrejjel egy időben szemünk előtt mozdul meg a zsidó ház tornya, s mint esetlen kődarab hull le a földre. Helyét már csak a por jelzi, sűrű, átláthatatlan por. Pontos találat volt. A Tigris jól célzó német tüzeire biztosan megkapja ezért a vas-

26 Valószínűleg innen – az Erzsébet körút és a Nemzeti Színház sarkától – nézett a szerző a Népszínház utca felé, ahol az események zajlottak. Az ellenállásnak több helyszíne volt, a közelebbiek 4-5 háztömbnyire, míg a távolabbiak több tucat háztömbbel messzebb voltak ettől a ponttól.

keresztet.²⁷ Az ellenállás megszűnik, a házba honvéd és nyilas katonák törtek be, az utolsó tisztogatás miatt. Fél óra múlva kiürül a ház, lakói fogolyként mennek a gyülekezőhelyre, a Lóverseny térre. Egy férfi már ragasztja is a ház kapujára a hatalmas fehér keresztet, s csakhamar az ablakokra is rákerül a fehér kereszt.²⁸ Minden egyes ablaküvegen ott díszleg a kiürítést jelző kereszt. Már a kapun sem díszleg sárga csillag, a ház már nem zsidó-ház. Lakói már menetelnek a halál felé. A Teleki tér házaiban, de még sok más helyen is tart még a harc. A zsidók nem hagyják magukat, a zsidók védekeznek. Rengeteg a fegyverük, s az életüket már nem sajnálják. El vannak már szánva a halálra. Harcolnak, de Budapest lakossága nem segít nekik, s a túlerő végül is lehengerli őket. És estére elcsendesednek a pesti utcák. Az utolsó ellenálló is megadta magát.”²⁹

A naplóíró a Teleki tér környéki harcoknak már nem volt tanúja, csupán szóbeszéd alapján hallott azokról. Nem az események sorrendisége és mikéntje felől vizsgálva a szöveget, hanem mentalitástörténeti forrásként elemelve, az újra megállapítható, hogy a távolság, azaz a láthatóság alapjaiban hatott arra, hogy tömegeket, csoportokat vagy egyéneket, személyeket érzékelt a bámészkodó szemlélő. S ez ebben az esetben is kihatott arra, hogy az eseményeknek mennyire empatikus elbeszélése született, mert a szenvedés, üldözés egyéni arcokon keresztül átélhetővé és ismerhetővé vált az arra érzékeny elbeszélők narratívaalkotásában. Ezt természetesen döntően befolyásolta a társadalomkép, azaz, hogy mennyire erős képzeteket társított az idegenként számontartott csoporthoz, s ezt mennyire tudta kikezdeni, felülírni és árnyalni a szenvedésük személyes tanúsága. Ebben az elbeszélésben a részleges árnyalást jelzi a fogalomhasználat, így a zsidókat a szerző védekezőknek, ellenállóknak nevezi, akik elbuktak a túlerővel szemben. S ez az ábrázolásmód önmagában tragikus és empatikus. Végül úgy értékelte az eseményeket, hogy az üldözöttek felkelése csak akkor járt volna szerinte sikerrel, ha a többségi társadalom támogatta volna őket.

Rendkívül ritka, hogy nem üldözött keresztények teret szenteljenek egodokumentumaikban a zsidóüldözésnek, és különösen érvényes ez az amatőr

27 A Harmadik Birodalom legmagasabb katonai kitüntetése a második világháborúban, amely harctéri érdeméért járt.

28 Itt valószínűleg nem nyilaskeresztről van szó, hanem a keresztet olyan épület jelölésére használták ideiglenesen, amelyből kiűzték a zsidókat. Nem találtam rá szakirodalmi adatot.

29 Sz. n. *Budapest a viharban*, 52–53.

írókra, legyenek akár kamaszok, akár felnőttek. A visszaemlékezés ismeretlen szerzője *A sárgacsillagosok sorsa*, valamint a *Rémtettek a nyilasházban* című fejezeteket kimondottan a zsidóüldözés személyes emlékének szentelte. A második világháború tapasztalatát elbeszélő szövegekre jellemző a versengő áldozatiság,³⁰ amelynek eredményeként az elbeszélő úgy építi fel szenvedéstörténetét, hogy saját csoportja megpróbáltatását más csoportok veszteségeihez hasonlítja. A párhuzamba állítás során a saját szenvedéseket – legyenek azok akár egyéniek, családi vagy csoportszintűek – hangsúlyozza túl, míg mások megpróbáltatásait lenézi vagy bagatellizálja. Ettől térnek el radikálisan az ismeretlen szerző visszaemlékezésének fent említett fejezetei, amelyek pontosan a másokat is tekintetbe vevő figyelem által válnak egyedivé. S ez nem csupán pillanatnyi és félmondatnyi, hanem jelentős odafordulás és odafigyelés. *A sárgacsillagosok sorsa* című fejezet első bekezdésében a többségi társadalom helyzetét mutatta be két héttel a nyilas hatalomátvétel után. Rámutatott az áruhiányra, amely különösen az élelmiszer-beszerzést nehezítette, ezért a feketepiac lett az egyetlen lehetőség, amelyet azonban a lakosság túlnyomó többsége nem tudott magának megengedni, emiatt maradt az egyre gyakoribb koplalás. Ezzel az általános helyzettel állította szembe a zsidók még kiszolgáltatottabb körülményeit. „S a zsidók? Azoknak még ennél is sokszorta rosszabb a sorsuk.”³¹ Ezután felsorolta mindazokat a rendeleteket, amelyek a zsidók szabad mozgását térben és időben korlátozták, bizonyítva, hogy nekik még nehezebb, majdhogynem lehetetlen volt élelmiszerhez jutni.

Az egész szöveg egyik fő szervező elve a nyilvános utcai tér, ahol a szerzőt, sétáló kamaszként, különféle hatások érték. Arról már korábban volt szó, hogy a zsidóüldözés egyes helyszínein kialakuló utcai tömörülések elsődleges orientációs pontot jelentettek. Az élelmiszerhiány gyökeresen átalakította a hétköznapi térhasználatot 1944 őszén, emiatt azok a helyek váltak további gócpontokká, ahol élelemhez lehetett jutni. Kamasz fiúként a szerzőt bizonyára többször küldték el, hogy álljon sorba kenyérért a péknél. A nyilasok brutalitására jellemző egyik eset szemtanúja volt ekkor, amelyet később le is jegyzett. Mindehhez hozzá kell fűzni, hogy a naplók összehasonlító elemzése

30 Kovács Mónika. „Globális és lokális holokausztemlékezetek” in Braham, Randolph L. – Kovács András (szerk.). *Holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*, Budapest: Múlt és Jövő, 2015. 203–208.

31 Sz. n. *Budapest a viharban*, 54.

arra világított rá, hogy a nyilasoktól a keresztények, a többségi társadalom tagjai is féltek, és uralmukra a társadalmi rend teljes felborulásaként tekintettek, amiben alapvető szerepet játszott a nyílt terror.³² E fenyegetettség-érzés következtében voltak, akik át tudták érezni a zsidók helyzetét, hiszen a nyilasok rájuk nézve is kiszámíthatatlanok és veszélyesek voltak.

A korábbi idézetek már rámutattak arra, hogy a járókelők együttérzése nagyban függött az életkoruktól. A zsidók üldözése akkor váltott ki részvétet, ha a szemlélők jól láthatták és megfigyelhették az utcán, tehát ténylegesen szemtanúk voltak, továbbá akkor, ha fiatalok vagy öregek megalázását látták. A memoáíró a megbélyegzettek sorsát egy példán keresztül ismertette, amelyben azt írta le, hogy miként bántalmazták a nyilasok a pékség előtt sorban várakozó zsidókat.³³ A brutalitás, a civilekkel szembeni nyílt erőszak megjelenése az utcákon teljesen szokatlan, és éppen ezért nehezen elbeszélhető volt, ezért a helyzetet a francia forradalommal, a nyilasokat pedig Jean-Paul Marat-val állította párhuzamba, akit az iskolai oktatás vérszomjasként, a diktatúra és a terror hirdetőjeként jelenített meg.

„A pék előtt két civil ruhás nyilas áll, hogy a rendes, »igazságos« elosztást biztosítsa és a rendet fenntartsa. Hogy biztosítja ezt a nyilas? Először is kiráncigálja a sorból a csillagosokat, s másodszor kiabál.

»Kevés a kenyér! Zsidók csak a keresztények után kaphatnak kenyeret! Előbb a nép!«

Tehát a zsidók nem kaphatnak kenyeret se. Egyetlenegyszer sem történt meg ugyanis, hogy a keresztények után jutott volna a kevés kenyérből.

»Azért születtek a zsidók, hogy koplaljanak!« – mondja szigorúan a fegyveres nyilas, s igyekszik a kérdezősködő zsidókat elküldeni.

Most lép oda egy zsidó öregember. Kezében sétatbot jelzi, hogy ráadásul még sántít is. Jóval túl volt már a hetvenen.

»Van élesztő?« – kérdi a nyilas fiútól udvariasan és alázattal.

»Nincs!« – mordul rá gorombán a nyilas. – »Zsidónak semmi sincs. Holnap már levegő sem lesz!«

Az öreg szomorúan bólogat, s benéz az ajtón. Hátha téved a nyilas úr.

32 Kunt Gergely. *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*, Budapest: Korall Kiadó, 2017. 352–358.

33 A visszaemlékezésben megjelenő dialógusokról nem tudni, hogy mi a valóságmagjuk, azaz, hogy valóban elhangzottak-e, vagy ezeket a mondatokat a szerző adta az elbeszélés szereplőinek a szájába. Mindenesetre a nyilasok mondatai a szűkülő félelmet, valamint a tehetetlenségből-tanácsalanságból fakadó szélsőséges agresszivitást tükrözik.

»Na, mit akar még itt« – förmed rá a másik nyilas is. – »Hordja el magát innen gyorsan, amíg el nem rúgjuk!«

Megcsóválom a fejem. Mintha csak a francia forradalom vérengző Marat-ja állna előttem.

A csillagos öregúr egy lépést hátrált, azt gondolta, itt már megállhat. Tévedett.

»Ezt a piszkot!« – szól most már idegesen a nyilas, s aztán a mellette álló fiatal nyilashoz fordul. – »Taposs rá!«

A fiatal nyilas suhanc nem kéreti magát. Egyet előre lép, s villámgyorsan rádobbant sarkával az idős úr lábára. Az öreg felszisszen a nem várt támadásra. Arcán fájdalmas vonaglás fut végig, botjával ütni akar, de meggondolja magát. Tudja, mi jár az ellenszegülésért. Nyöszörögve, sántítva megy tovább. Ugyanilyen módszerrel zavartak el az ajtótól egy idősebb hölgyet is.³⁴

A társadalmi normák teljes felborulását a szemlélők többnyire nem a zsidóüldözés tényében látták, hanem abban, hogy a terror olyan csoportok tagjai (idősek, gyerekek, terhes nők stb.) ellen irányult, akiket hagyományosan sérülékenynek, gyengének és éppen ezért kivételes helyzetűnek tekintettek. Ezt a fenti szelekciós mechanizmust jelzi az is, hogy a memoár fiatal szerzője az írásában csak az azok elleni erőszakról emlékezett meg, akik a kivételes helyzetű csoportokba tartoztak, holott a pék előtt minden bizonynyal más zsidók is várakoztak kenyérre. A másokkal szemben elkövetett megszegyenítés és atrocitások érzelmi reakciókat váltottak ki a szemlélőkből. Valamilyen magyarázatot kellett adniuk önmaguk számára, hogy miként viszonyuljanak a látottakhoz, amiben elsődleges szerepe volt annak, hogy a saját passzivitásukat érthetővé és védhetővé tegyék. Azaz szembe kellett nézniük a lelkiismeret imperatívuszával, amely azt diktálta, hogy cselekedjenek, és elítéljék a látottakat. Ez ellen a legegyszerűbb az önfelmentő érvelés volt, miszerint a keresztények is üldözöttekké válhatnak, hiszen a nyilasok rájuk is veszélyesek. „Mi sorban állók csak néztük a fantasztikusan durva jelenetet. Egyikünk sem mert megszólalni, a zsidók védelmére kelni. Ők a keresztényekkel sem sokat teketóriáznak. Nemrégiben egy nőt akartak az utcán kivégezni csak azért, mert szidta a jelenlegi vezetőket.”³⁵ A szemlélők a veszélyes helyzetben az ellenállás kifejezésének hiánya okozta lelkiismeret-furdalást többnyire a szimbolikus ellenállás különféle formáival enyhítet-

34 Sz. n. *Budapest a viharban*, 55–56.

35 Sz. n. *Budapest a viharban*, 56.

ték. Ezek általában olyan jelképes cselekedetek voltak, amelyek nem vontak maguk után retorziókat, mégis tompították a tétlen szemlélő helyzetéből adódó önvádat. Ebben az esetben ez nem volt más, mint hogy, nemtetszését kifejezendő, megcsóválta a fejét.

A visszaemlékezés kamasz szerzője a nyilas terrort kivételes történelmi időszakként fogta fel, amikor izgalmas és emlékezetes élmények érték. A történelmi helyzetek ilyen értékelése nem példa nélküli kamasz fiúk feljegyzései között, jól példázza ezt Kovács János és Csics Gyula 1956-os naplója. Ők szomszédként és barátként írtak együtt a forradalom rendkívüli napjaiban.³⁶ A *Budapest a viharban* szöveg szerzője a francia forradalomhoz hasonlította az eseményeket, és kifejezetten érdeklődött a hatalom és a terror működése iránt, de mélyen elítélte a nyilasokat. Azonban az iskolatársai és ismerősei körében több fiú volt, aki a nyilasokkal már a német megszálláskor, illetve azt követően szimpatizált, sőt be is állt és el is esett a szovjetek elleni harcban, ahogy azt korábban említettem.

„Mi is az új helyzet alapja, mi is az a nyilas ideológia, mi az az eszme, amely ezer és ezer embert mozgat meg és állít fegyverbe akkor, amikor már vajmi kevés remény van már a harc kimenetelét tekintve. Mi a programja annak a pártnak, amely uralkodik emberek milliói felett, s amely élet és halál ura. Mi történik egy pártnak, egy nemzeti szocialista, hungarista nyilaskeresztes pártnak? Erre voltam kíváncsi s nagyrészt erre kaptam feleletet egy késő őszi napon, november 3-án. S a felelet olyan borzalmas és undorító volt, hogy utána már szégyelltem magam azért, hogy én és a nyilasok egy fajtából valóok vagyunk.”³⁷

A szerző, jöllehet a szövege szerint távolságtartással szemlélte a nyilasokat, de mint bizarr érdekességet, undorító látványosságot mégsem tudta elutasítani, amikor nyilas ismerőse meghívta egy nyilas házba látogatásra. Ezt a *Rémtettek a nyilasházban* című fejezetben írta meg. Magát megfigyelő pozícióba helyezve, a következő érvekkel támasztotta alá a nyilas házban történt látogatását. Ezen a napon találkozott az utcán „a megtévesztett nyilas fiúval”, egy 17 éves fegyveres nyilas ismerőseivel, aki vele ellentétben fanatikusan hitt a győzelemben és az összes elcsatolt terület visszaszerzésében. Ismerőse

36 Kunt, Gergely. „The Hungarian Revolution of 1956 As Seen Through the Collaborative Illustrated Diaries of Two Preadolescent Boys” in *Hungarian Cultural Studies* 9, 2016, 101–121. <https://doi.org/10.5195/ahca.2016.252>.

37 Sz. n. *Budapest a viharban*, 57.

ösztönzésére tett látogatást a Szent István körút 2. alatti nyilas házban, ahol saját szemével láthatta az erőszak tombolását. „Hosszú unszolás után aztán rászántam magam arra, hogy bemenjek a pártépületbe. A kíváncsiság hajtott, s bár féltem egy kicsit, hogy valaki észrevesz és nyilasnak tart, mégis erőt vettem magamon, s besétáltam a nyilas fegyveresek által őrzött kapun.”³⁸

Az idézett szövegben érdekes ellentmondás figyelhető meg a tetteinek és a motivációinak az elbeszélése között. Egyrészt a felszínen és szavakban elítéli a nyilasokat, de amikor az egykori döntéseiről ír, akkor a tetteinek az elbeszélésekor néha velük tart. Mindez arra utal, hogy valószínűleg a nyilasokkal szembeni harsány ellenszenvet csak az események után konstruálta meg, míg a jelenben fenntartott kapcsolatot a nyilasokkal, hiszen barátai és osztálytársai között is voltak. Ez persze távolról sem jelenti azt, hogy nyilas lett volna, csupán szociális közegében lehetett ez meghatározó. Ezért a nyilas házba történő belépést megelőző dilemma és magyarázkodás is csupán utólag konstruált lehet.

A Szent István körút 2. és az ott elkövetett borzalmak jól ismertek a szakirodalomban, a visszaemlékezésekben és a szépirodalomban.³⁹ A tanúvallomások szerint a nyilas házba hurcolt nők megalázásának volt része, hogy nyilvánosan meztelenre vetkőztették és megverték őket. Általában igazoltatás vagy a megkülönböztető jelzés hiányának ürügyével hurcolták az áldozatokat a nyilas házba, ahol kirabolták őket, összetépték az igazolványokat és menleveleket, papírokat, a jobb ruhákat pedig elvették. „Harmadik napja tart a vadászat: holmikra a Szent István körút 2. alatti V. kerületi pártszervezet rablótanyáján, s emberekre a téglagyárba. Passzus ide – passzus oda! Lehúzzák a ruháit, összetépi az iratait, s mars a téglagyárba. Aki nem hivatkozik »külföldiségére«, az ugyanúgy jár! Egyre megy: zsidó, az zsidó!”⁴⁰ A veréseknek gyakori színhelye volt a pince, ahol a visszaemlékezést író kamasz

38 Sz. n. *Budapest a viharban*, 59.

39 Karsai Elek – Karsai László (szerk.). *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 4. 1944. október 15. – 1945. január 18. A budapesti zsidók sorsa a nyilas uralom idején*, Budapest: Balassi Kiadó, 2014. 521.

40 1944. november 17. Lévai Jenő – Dési János (szerk.). „...csak az ember kezébe ne essek én...” *Deportáció, Telach, Schutzpass... Napló 1944–45*, Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2016. 101–102.

is járt, és ahol november 21-én, azaz két héttel később Lévai Jenőt kínozták meg, amiről naplójában részletesen beszámolt.⁴¹

A pincében egy fiatal munkaszolgálatost bántalmazott két nyilas fiú, az első emeleten pedig éppen egy megkínzott embert ítelt halálra egy magas rangú nyilas. A visszaemlékezésben a bántalmazók és bántalmazottak közötti beszélgetést is megkonstruálta a szerző. Az üldözöttek mindkét esetben azt hangsúlyozták, hogy ők katolikusok, ám a zsidókat fajnak képzelő nyilasokat ez nem győzte meg. A nyilas házban tett látogatást félbeszakította a Margit híd felrobbantása, itt azonban egyértelműen összeecsúsznak a napok a visszaemlékezésben, mert míg a szöveg elején november 3-ára datálta a találkozást nyilas ismerőseivel és a nyilas ház meglátogatását, addig a hidat csak egy nappal később, november 4-én robbantották fel.⁴²

Az elbeszélést a szerző úgy építette fel, hogy abban reménykedett: a nyilasok az ő – mint idegen – jelenlétében kevésbé lesznek kegyetlenek, s különösen érvényes volt ez a vele egykorú nyilas fiúkra. Azt feltételezte, valamelyes önmérsékletet fognak tanúsítani, esetleg azért, hogy a keresztények körében is élő szörnyű hírüket ily módon is ellensúlyozzák. Talán ekként lehet értelmezni, hogy az ő kérésére követték azt a két nyilas suhancot, akik egy munkaszolgálatos fiatalat hurcoltak a pincébe. „Kérésemre mi is lementünk utánuk.”⁴³ A nyilasok azért hozták be az utcáról a munkaszolgálatost, mert nem volt rajta a sárga karszalag, és azzal fenyegették, hogy ezért a pincében agyonlövik; végül súlyosan megverték. A bántalmazott azzal próbált hatni kínzóira, hogy már gyerekkorában kikeresztelkedett, és tagja volt a Nemzeti-szocialista Pártnak. Annak hangoztatása, hogy a nyilasokhoz hasonlóan ő is nemzetiszocialista kötődésű, különösen dühítette a nyilasokat, akik emiatt verték meg. A fizikai bántalmazás elbeszélésekor a szerző nem helyezkedett és nem is helyezkedhetett a szenvedő szemlélő nézőpontjába, és bár mély megdöbbenésének adott hangot, de a tényleges cselekvésig vagy tiltakozásig nem jutott el. A bántalmazások hatására is csak a cselekvés határát súrolta: „A tántorgó zsidóra nézek, s idegesen állapítom meg, hogy a szájából lassan szivárog a vér. Már-már elszólom magam, mikor végre abbaagyják

41 Lévai – Dési, 2016, 105–110. Lehet, hogy a háznak több pincéje volt, így a helyazonosság nem biztos.

42 Hirschi, Agnes – Schallié, Charlotte (szerk.). *Svájci védelem alatt. Zsidó szemtanúk beszámolóai a háborús idők Budapestjéről*, Budapest: Kalligram, 2019. 227.

43 Sz. n. *Budapest a viharban*, 59.

a kínzást.”⁴⁴ A visszaemlékezést úgy konstruálta meg, hogy abban magához – gondolataihoz, reményeihez – kötötte a kínzás abbahagyását. Tehát a majdnem-cselekvés és a brutalitás végének összekötése, egymásutáni sorrendben történő elbeszélése azt tette lehetővé, hogy megkönnyebbüljön, azt az illúziót keltve, hogy neki is szerepe volt a munkaszolgálatos megmentésében. Végül halálos fenyegetések mellett, de a nyilasok elengedték a bántalmazott munkaszolgálatost.

Ezután a szerző nyilas kísérőjével az első emeleti párhelyiségbe ment, ahol már megkínoztak egy embert, mert nem viselte a sárga csillagot, és ekkor éppen a halálos ítéletét gépelték. Itt fontos kitérni a memoár nyelvhasználatára, amely ugyancsak megerősíti, hogy a járókelők részéről az empátia életkor függvénye volt. Az ismeretlen kamasz az üldözöttekre általánosan a zsidó megjelölést használta, tehát határozottan elkülönítette őket a keresztényként/magyarként azonosított saját csoporttól. A zsidó megjelölés, mint éles különbségtétel, állandó alkalmazása azt jelentette, hogy mellőzte olyan – életkorra vagy egyéb más általános tulajdonságra utaló – kifejezések használatát, amelyek befogadásra utaltak volna, és ebben az esetben ő meg az üldözöttek közös halmazban lettek volna. A második kínzás elbeszélésekor az előbb leírt szóhasználat némileg kiegészült az életkor függvényében megjelenő tisztelettel-együttérzéssel. Utalva ugyanis a megkínzott és halálra ítélt idős korára, a „zsidó úr” megjelölést használta.

„Mint később megtudtam, annak a zsidó úrnak a halálos ítéletét szövegte, aki ott állt szemben vele az íróasztal előtt szomorú, szánsalmas arccal. Mikor a halálra ítéltre néztem, bizony kissé elszorult a szívem. Mikor kedves, alázatos, kék és zöld forradásokkal és sebekkel elcsúfított arcát néztem, már vele együtt éreztem és drukoltam. A sebek és daganatok okozója egy hosszú, keskeny, homokkal töltött bőrbót ott feküdt kettőjük között az asztalon. A kegyetlenül megvert zsidót azért ítélte halálra a nyilas vezető, mert levette sárga csillagját, s csillag nélkül mert kimenni.”⁴⁵

A megkínzott idős ember elsősorban azzal érvelt, hogy nem zsidó, hanem katolikus, és az antiszemita klisék/sztereotípiák sem illenek rá, mert szegény. Azonban a nyilasokat mindez nem hatotta meg. „A zsidó úr már látja, hogy kár minden szóért. De még nem adja meg magát. Lehajtja szomorúan a fejét, s valamin gondolkozik. Kíváncsi lettem volna a különös beszélgetés végé-

44 Sz. n. *Budapest a viharban*, 60.

45 Sz. n. *Budapest a viharban*, 61.

re, de nem maradhattam tovább a párt[ház]ban. Sajnos közbejött valami, közbejött egy borzasztó dolog, amely megzavart mindenkit a környéken.”⁴⁶ Ekkor következett be a híd felrobbantása, és ezután el kellett hagyni a nyilasok központját.

KONKLÚZIÓ/ÖSSZEGZÉS

Összességében ennek a visszaemlékezésnek a jelentősége több rétegben ragadható meg. Egyrészt fontos történeti forrás a budapesti fegyveres zsidó ellenállásra vonatkozóan, amelyről alig-alig áll rendelkezésre dokumentum. Másrészt, tágabb értelemben, atipikus bystander visszaemlékezés, amely kiemelkedik a kamasz naplók és visszaemlékezések közül, hiszen a szerző részletesen ír a nyilas terror budapesti tapasztalatáról, és érzelmileg is reflektál arra. Ennek ellenére általánosnak lehet tekinteni azt a magatartást, amely itt is jelen volt: miszerint a nemzsidókban a személyes, közeli tapasztalat – és a különösen sérülékeny csoportok szenvedése – az, ami empátiát váltott ki, míg a népiirtás mindazon szakaszai, eseményei, amelyek nem a közvetlen környezetükben történtek – így a gettósítás, a deportálás vidéken –, teljesen érdektelenek voltak számukra. Amikor a terror az általuk használt nagyvárosi térben és a mindennapokban is megjelenik, érdekességként és látványosságként közelítenek hozzá, s ez az attitűd csak részleges empátiával, vagy éppen annak teljes hiányával jár együtt. Ez az érzelmi viszonyulás akkor változik meg, ha közvetlen tapasztalattá válik a zsidók fizikai bántalmazása, hiszen ekkor már egyénokről, és nem előítéletekkel felruházottak csoportjáról van szó. A memoár szerzője úgy jeleníti meg magát, mint aki, bár elítélte a zsidók fizikai bántalmazását, de bátorsága mégsem volt ahhoz, hogy a tétlen szemlélő helyzetéből kilépjen.

Végezetül a visszaemlékezés felveti azt az alapvető problémát, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenézniük a passzív szemlélőknek abban az esetben, ha reflektálni akartak a zsidóüldözés emlékére és az arról szerzett személyes élményekre. Hiszen ebben az esetben valamilyen módon pozicionálni kellett magukat, el kellett helyezni magukat az üldözők és üldözöttek viszonylatában, ám ebből nem következett értelemszerűen, hogy az egykori viselkedésükkel, felelősségükkel szembenézzenek. Ebből a nézőpontból igencsak problémás a szöveg, bár annak eredeti – naplóváltozatát – nem ismerjük, de

46 Sz. n. *Budapest a viharban*, 62–63.

a visszaemlékezés szövege azt támasztja alá, hogy szerzője a zsidó-nemzsidó ellentétben gondolkozott kezdetben, így véve át az antiszemita képzeteket.

Ennek árnyalására, ellensúlyozására két narratív eszközt használt. Egyrészt hangsúlyozta a nyilasokkal való szembenállását, és igyekezett magát elhatárolni tőlük, de nyilas suhanc ismerőseivel továbbra is fenntartotta a kapcsolatot. Továbbá részletesen beszámolt a zsidók elleni terrorról, és szenvedésük mértékét a saját csoport elé helyezte; ez az attitűd ugyancsak unikálissá avatja az iskolai füzetbe írt memoár szerzőjét.

A szöveg mentalitástörténeti szempontból is fontos, mert keveredik benne a korszak általános antiszemitizmusa – amely az iskolai osztályában minden bizonnyal erőteljesen jelen volt –, valamint annak későbbi revideálása. Emögött szemlélőként a nyilas zsidóüldözés brutalitásának személyes – tehát megkérdőjelezhetetlenül hiteles – élménye áll, ugyanakkor a zsidók szenvedésének az elbeszélésekor hiányzik a textusból a „mi nem tudtunk semmiről” önfelmentése, továbbá a versengő áldozatiság által fűtött bagatellizálás is. Azonban a szöveg írásakor a nyilasok hangsúlyos elutasításában a háborút követő új elvárásokhoz való alkalmazkodás is meghúzódik. A forrás arra is lehetőséget ad, hogy elgondolkozzunk a bystander attitűd és helyzet életkori összefüggésein, hiszen potenciális áldozat a születésétől – ha nem éppen a fogantatásától – bárki lehetett, aki zsidónak minősült, de milyen életkortól tekinthető valaki passzív szemlélőnek, és ebben milyen szerepet játszik a társadalmi meghatározottság, valamint a személyes döntések kérdése? Hiszen a szerző számára lehetőség lett volna arra is, hogy az osztálytársaihoz, ismerőseihez hasonlóan nyilas suhancnak álljon.